

**RERUM NOVARUM EN DE SOCIALE VERNIEUWING IN
LIMBURG IN DE LOOP VAN HONDERD JAAR (1891-1991)**

Inleiding

Met uitzondering van paus Benedictus XV, die direct na zijn verkiezing in 1914 werd geconfronteerd met de eerste wereldoorlog en heel zijn energie besteedde aan het herstel van de vrede, zodat sociale problemen voor hem pas op de tweede plaats kwamen,¹ hebben alle pausen in deze eeuw zich beroepen op Rerum Novarum als een Magna Charta van de christelijke sociale beweging. Bij gelegenheid van de veertigste, vijftigste, zeventigste en tachtigste verjaardag van de encycliek benadrukten Pius XI, Pius XII, Johannes XXII en Paulus VI dat Rerum Novarum een onvergetelijk document was, dat getuigde van de inspanningen van de Kerk op sociaal terrein in de loop van de tijd.² Johannes Paulus II, de huidige paus, ziet het niet anders.

Paus Leo XIII, die als aartsbisschop van Perugia al sinds 1877 herderlijke brieven had geschreven over de sociale kwestie, beschouwde zijn encycliek niet als een manifest dat voor het eerst aandacht vroeg voor moderne maatschappelijke problemen, maar als een synthese van de opvattingen die over sociale vraagstukken leefden in de Kerk.³ Sedert het midden van de 19de eeuw was in kerkelijke kringen het besef doorgedrongen dat nieuwe maatschappelijke vraagstukken waren ontstaan, zoals woningnood, gezondheidskwesties, explosieve bevolkingsgroei, verstedelijking, stijging van kosten van levensonderhoud en economische crises, als gevolg waarvan ontslagen, arbeidstijdverkorting en loonsvermindering aan de orde van de dag waren. Dergelijke problemen konden niet door charitatieve instellingen worden opgelost.⁴ Pleidooien, als die van de bisschop van Mainz, Wilhelm Emanuel Freiherr von Ketteler, voor een totale hervorming van de sociaal-economische

¹ J.Y. Calvez et J. Perrin, *Église et société économique. L'enseignement social des papes de Léon XIII à Pie XII*, Paris 1961, pag. 113-114.

² J. Racine, Rerum Novarum en zijn ontstaansgeschiedenis, in: *Communio*, jrg 6, 1981, pag. 127.

³ A. Utz, *La doctrine sociale de l'Église*, Beauchesne 1973, t. 1, pag. XXIX.

⁴ J.C.G.M. Jansen, Onderweg naar een nieuwe samenleving, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (S.S.E.G.L.), jrg XXXIV, 1989, pag. 8.

orde, gedragen door de geest van het christendom, waren in brede kring met instemming begroet.⁵ Over de middelen die tot een oplossing zouden kunnen leiden, verschilden de betrokkenen evenwel diepgaand van mening. In Zwitserland, in Frankrijk, in België en in Duitsland ontstonden diverse sociale scholen, die elkaar stevig bekampten. De sociaal zeer bewogen Luikse bisschop, Doutreloux, had tijdens de internationale sociale congressen in Luik sedert 1884 de grootste moeite gehad de tegenstellingen niet te laten overheersen.⁶ Vooral rond de rol die de Staat bij het herstelproces moest spelen, bestond onenigheid.⁷

Rerum Novarum ging voornamelijk in op de middelen om de crisis in de samenleving te overwinnen. Tweeëndertig van de vijfenveertig paragrafen waren eraan gewijd. Volgens Leo XIII stonden drie wegen open. Ten eerste, de Kerk bevordere de saamhorigheid der klassen door hen weer te brengen tot hun wederzijdse verplichtingen, vooral die welke hun oorsprong vinden in de rechtvaardigheid. Zij prentte werkgevers en werknemers hun verplichtingen tegenover elkaar op sociaal-economisch, religieus en zedelijk gebied in en bevordere het ontstaan van instellingen om de stoffelijke nood te lenigen.⁸ In tegenstelling tot heel wat 19de-eeuwse auteurs bepleitte Leo XIII een katholieke sociale beweging die positief stond tegenover beperking van de economische vrijheid.⁹ Ten tweede, de Staat late zich niet terugdringen tot een "état police", tot louter bewaker van de particuliere eigendommen van de burgers. In maatschappelijke aangelegenheden komt haar een belangrijke subsidiaire taak toe en de plicht ten gunste van de arbeidersklasse tussenbeide te komen. Zij drage zorg voor het algemeen welzijn door het bevorderen van goede zeden, een ordelijk gezinsleven, het onderhouden van godsdienstplichten, een billijke verdeling van de belastingen en de vooruitgang van handel, nijverheid en landbouw. Zo'n beleid zal het welzijn van alle burgers, rijk en arm, bevorderen zonder dat burgers of gezinnen geheel opgaan in de Staat.¹⁰ Tenslotte bepleitte Leo XIII de

⁵ H. Lepper, *Sozialer Katholicismus in Aachen*, Mönchengladbach 1977, pag. 39*-41*.

⁶ P. Gerin, *Catholiques liégeois et question sociale 1833-1914*, Bruxelles 1959, pag. 87-101.

⁷ M. Mulders, Voorwoord, in: *Rerum Novarum. Encycliek van paus Leo XIII over de toestand van de arbeiders*, Hilversum 1948, pag. 7 (= ed. Ecclesia Docens); R. Aubert, *Geschiedenis van de Kerk, deel Xa, De Kerk van de crisis van 1848 tot Vaticanum II*, Bussum 1974, pag. 173-178.

⁸ Rerum Novarum, ed. Ecclesia Docens, o.c., par. (15)-par. (24).

⁹ Aubert, o.c., pag. 177.

¹⁰ Rerum Novarum, ed. Ecclesia Docens, o.c., par. (26).

oprichting van bedrijfs- en beroepsorganisaties, hetzij geheel bestaande uit werklieden, hetzij uit werklieden en patroons tezamen.¹¹ Hun taak was niet in de allereerste plaats het afsluiten van arbeidscontracten – het scheelde maar een haar of Pius X zou de vakbeweging twintig jaar later zelfs hebben veroordeeld¹² – maar het bevorderen van sociale redzaamheid, het vermogen zichzelf te handhaven, van elk der maatschappelijke lagen in een organisch gelede samenleving.

Het was de bedoeling van Leo XIII een einde te maken aan sociaal-economische ontwikkelingen die een aantasting betekenden van de leefbaarheid voor velen, waaronder boeren, arbeiders en middenstanders. Hij verzette zich tegen een kaste-achtig systeem, waarin voor het welzijn van aan de werking van vrije concurrentie onderworpen sociale groepen geen plaats meer was. Hij keerde zich tegen een economische structuur, waarin oligopolisten de markten voor arbeidskracht, agrarische producten en goederendistributie zo sterk domineerden dat voor de minder geprivilegieerden elke ruimte voor ontwikkeling, zelfontplooiing en hulp in noodsituaties ontbrak.¹³

Dit programma hield in dat de wijze, waarop de ideeën van *Rerum Novarum* gestalte moesten krijgen, in elk land en in elke regio afhankelijk was van de wijze, waarop de industrialisatie er was voortgeschreden. Plannen en acties werden ingegeven door de behoeften van het moment. Niet de primaire doelstelling van *Rerum Novarum* in moderne tijden een christelijke samenleving tot stand te brengen, moest in onze verdere beschouwing de toetssteen zijn, maar de middelen die de encycliek daarvoor aangaf.

In ons betoog hopen wij te laten zien hoe dit in Limburg gestalte kreeg. Wij zullen dat niet doen aan de hand van de talrijke beschouwingen over wat moest gebeuren. Daarover bestaat al een stortvloed van literatuur. Vooral naar de uitkomsten en de invloed van de specifieke problemen van deze provincie zal worden gekeken. Het is hier des te beter mogelijk, omdat kerkelijke en staatkundige grenzen hier samenvallen. Het diocees Roermond en de provincie Limburg bestrijken hetzelfde gebied. Korthedshalve zal onze studie slechts betrekking hebben op enkele min of meer willekeurig gekozen initiatieven. Heel het sociale vraagstuk zullen zij niet omvatten. Er zijn nog meer beperkingen. *Rerum Novarum* beoogde een samenhangende katholieke sociale actie tot stand te brengen; de encycliek had geen ingrijpende breuk met de be-

¹¹ *Rerum Novarum*, ed. *Ecclesia Docens*, o.c., par. (36).

¹² *Racine*, o.c., pag. 137.

¹³ I. Wallerstein, *Historisch kapitalisme*, Weesp 1984, pag. 62-70.

staande sociale orde ten doel. Onder die omstandigheden mag men niet dadelijk na het verschijnen van de encycliek een spectaculaire toename van inspanningen, deelname en resultaten verwachten, zeker niet in een kleine regio als Limburg. Het zal daarom ook niet gaan over de redenen, waarom in sommige delen van onze provincie zo lang moest worden gewacht op initiatieven. Daarover heeft Dr J.F.R. Philips onlangs al behartenswaardige opmerkingen gemaakt.¹⁴ Hier zal het slechts gaan over enkele specifieke moeilijkheden, waarmee de sociale pioniers en hun volgelingen in Limburg hadden te kampen, zodra zij probeerden hun plannen te verwezenlijken. Zij werden opzettelijk zo gekozen, dat een brede variatie vraagstukken aan de orde komt. Het valt op, dat elk van de middelen, aangegeven door Leo XIII, in het Limburgse aanleiding gaf tot heel karakteristieke problemen. Dat gold met name voor het vinden van evenwicht tussen solidariteit en rechtvaardigheid, voor de relatie Kerk en overheid, zo goed als voor de opbouw van het netwerk van sociale organisaties.

Allereerst zal worden uitgewijd over de moeilijkheden die zich in Limburg voordeden bij het opbouwen van een netwerk van sociale organisaties. Deze problematiek speelde vooral in de jaren 1891-1914. Vervolgens zal aandacht worden gevraagd voor een discussie over rechtvaardigheid en solidariteit in het interbellum aan de hand van vernieuwingen in het beloningssysteem bij de mijnen. Tenslotte zal in een schets van de voorgeschiedenis van het bekende bisschoppelijk mandement uit 1954 aandacht worden gevraagd voor het vraagstuk van de verhouding Kerk en Staat.

Enkele moeilijkheden bij de opbouw van een netwerk van sociale organisaties in de jaren vóór de eerste wereldoorlog

In heel Europa was in de 19de eeuw door katholieken aandacht besteed aan sociale noden. Vaak was, zoals in Duitsland, het doel geweest de Kerk nader tot het volk te brengen, teneinde het volk nader tot de Kerk te brengen. De minderheid van priesters, religieuzen en leken, die belangstelling toonde voor sociale vraagstukken, bestond her en der uit heftige tegenstanders van het politiek liberalisme. Zij zagen in sociale actie een middel om de volksmassa's voor hun zaak te winnen. Vijandig-

¹⁴ J.F.R. Philips, Maastricht op een keerpunt, de jaren 1895-1914, in: *S.S.E. G.L.*, jrg XXXIV, 1989, pag. 17-42.

heid ten opzichte van de Staat, paternalisme en de wens een cliëntèle-systeem op te bouwen, kenmerkten hun inzet.¹⁵ Zo vergaten Albert de Mun en La Tour du Pin in Frankrijk dat het nodig was de nadruk te leggen op meer zelfstandigheid voor de arbeiders.¹⁶

Hoewel anti-liberale en politiek-propagandistische tendenzen vóór 1890 in de katholieke sociale actie in Limburg niet werden teruggevonden, overheersten ook hier het paternalisme en de charitatieve inslag. De Pius almanak uit 1890, het jaar vóór het verschijnen van *Rerum Novarum*, laat zien dat in Limburg met het nemen van sociale initiatieven door katholieken niet was getalmd.¹⁷ In 1890 werd in Limburg een 65-tal instellingen aangetroffen die zich op sociaal terrein bewogen. De grootste concentratie bestond in Maastricht. Daar werden 15 instellingen aangetroffen, sommige zeer oud. Sittard, Roermond, Venray en Venlo waren met vier tot zes instituties ruim vertegenwoordigd. Subcentra, zoals Echt, Gennep, Heerlen, Helden, Heythuysen, Horst, Kerkrade, Tegelen, Valkenburg, Vaals en Weert beschikten over tenminste één voorziening.

Bijna de helft van de instellingen hield zich uitsluitend of mede met onderwijs en vorming bezig. Daaronder waren er nogal wat, die tegen een zeer geringe vergoeding de vorming van de kinderen van minvermogenenden ter hand namen. Om hun instelling in stand te houden, combineerden zij deze activiteit gewoonlijk met een pensioonaat voor welgestelde jongedames of de huisvesting van kostdames.

Een enkeling deed aan volwasseneneducatie. In Maastricht probeerde de "Heeren-vereeniging" de vorming van de mindere man te bevorderen door een kostenloze volksbibliotheek te exploiteren.

Veel aandacht werd besteed aan jeugdwelzijnszorg. Er waren diverse inrichtingen voor wezen, halfwezen of arme en verlaten jongens en meisjes. In Maastricht bestond bovendien een instelling die zich het lot van de gevallen jonge vrouwen aantrok.

De gezondheidszorg kreeg veel aandacht. Er waren katholieke voorzieningen voor zieken in Gennep, Kerkrade, Roermond, Sittard, Vaals, Venlo en Venray. Opmerkelijk was dat het Sint Josephziekenhuis te

¹⁵ Aubert, o.c., pag. 173-177.

¹⁶ H. Maier, *Revolution und Kirche. Studien zur Frühgeschichte der christlichen Demokratie*, Freiburg i.Br. 1965, pag. 252-253.

¹⁷ *Pius Almanak*, 1890, ad art. Echt, Echterbosch, Gennep, Gulpen, Heel, Heerlen, Helden, Heythuysen, Horst, Kerkrade, Maastricht, Mheer, Mook, St. Odiliënberg, Roermond, Roosteren, Schin op Geul, Sittard, Tegelen, Vaals, Valkenburg, Venlo, Venray en Weert.

Venlo een eigen ziektekostenverzekering kende voor werklieden en dienstboden tegen een premie van drie cent per persoon per week. De verzekerden werden gratis verpleegd. De vereniging van de H. Ludovicus te Venray verstreekte niet alleen gratis geneeskundige hulp, maar bood zieke kostwinners ook een vast inkomen. Iets dergelijks stelde zich ook de Lambertusvereniging te Reuver ten doel. Zij was in 1882 opgericht.

Her en der was ook de bejaardenzorg enigermate georganiseerd. Maastricht kende van oudsher een viertal tehuizen en conventjes voor bejaarde mannen of vrouwen. Elders werd de zorg voor bejaarden veelal gecombineerd met die voor wezen, zieken en met onderwijs. Het kon gebeuren dat, zoals te Weert, een dergelijke instelling zich door het opnemen van kostdames probeerde te bedruipen.

Specifieke welzijnsinstellingen waren zeldzaam. In Maastricht steunde de Société de Charité behoeftige kraamvrouwen. In Sittard trachtte de Vereniging Sint Franciscus Xaverius "het kwaad te verminderen" door een sociëteit en een harmonie in te richten en daaraan een Spaarbank als instelling voor liefdadigheid te verbinden. In Koningslust onder Helden nam een instelling "mannen en jongelingen op, voor wie de wereld niet dienstig was en die hadden besloten een godsdienstige levenswijze aan te nemen", wat hiermee ook mag zijn bedoeld. Een voorziening voor sociaal gedeklasseerden was het in geen geval. Daarvoor was het kostgeld veel te hoog.

De helft van de sociale instellingen in Limburg bezat bijzondere voorzieningen voor personen in geldnood. Er was slechts   n instelling die zich uitsluitend richtte op de hogere sociale lagen: onder leiding van de Vereniging Geloof en Wetenschap oefenden leken "uit den beschaafden stand" zich in de verdediging van de waarheden des geloofs door kennis en wetenschap.¹⁸

Ook al is de documentatie in de Pius almanak gewoonlijk onvolledig, enkele zaken zijn duidelijk. In de laatste decennia van de 19de eeuw was het niveau van de voorzieningen, beschikbaar voor de mindere man, aanzienlijk uitgebreid en verbeterd, maar van enigerlei vorm van zelfhulp was geen sprake. Ook al spande men zich in voor menswaardige verhoudingen in de samenleving, tot een bezinning op de inrichting van de samenleving kwam het niet.¹⁹ In dat opzicht zouden zich kort na 1891 allerlei vernieuwingen aandienen.

¹⁸ *Pius Almanak*, 1890, passim.

¹⁹ P.A. van Gennip, *Geloof en gerechtigheid. Een opdracht voor christenen van toen en nu*, in: *100 jaar Rerum Novarum en Limburg*, Roermond 1991.

De landbouwers, de middenstanders en de arbeiders richtten deels nog vóór 1900 maatschappelijke organisaties op ten behoeve van de eigen sociale groep. Voorshands was dit alleen in de landbouw een succes. P.J. Ament en Jan Truyen stichtten in 1896 naar Belgisch en Noord-Brabants voorbeeld de Christelijke Boerenbond. Rond deze vereniging kwam spoedig een scala voorzieningen tot stand, zoals aan- en verkoopcoöperaties, krediet- en verzekeringsinstellingen en voorlichtings- en scholingsactiviteiten. Zij droegen bij tot verdere intensivering van akkerbouw en veeteelt, commercialisering in de tuinbouw en specialisatie tot wat later het agro-business-complex zou gaan heten. In 1901 slokte de Christelijke Boerenbond de elitaire Maatschappij van Landbouw op en vestigde zij onder de naam Limburgse Landbouwbond een feitelijk monopolie op landbouworganisatorisch terrein. Zulk een eendrachtigheid kwam in geen enkele andere provincie voor. In alle andere provincies bleven nog lang meerdere provinciale en talrijke lokale land- en tuinbouworganisaties elkaar beconcurreren. Bovendien was het ledental van de L.L.B. groot. Sedert 1910 was vrijwel iedere akkerbouwer, veeteler en tuinbouwer in Limburg lid van de L.L.B., later L.L.T.B. genaamd.²⁰

De massale aanhang van de Landbouwbond was uniek. Precies het omgekeerde was het geval met de organisaties van middenstanders en werkgevers. De rooms-katholieke vereeniging van den handeldrijvenden middenstand in Limburg, de Hanze, werd in het begin van de eeuw verdeeld door interne conflicten over oneerlijke concurrentie.²¹ Omstreeks 1910 waren nog maar een paar plaatselijke afdelingen over. In 1913 kwam onder de naam "de Vereeniging Roomsch Katholieke Limburgse Middenstand" (K.L.M.B.) een geheel nieuwe standsorganisatie voor het midden- en kleinbedrijf tot stand.²² De werkgevers organiseerden zich rond de eeuwwisseling hier en daar bedrijfstakgewijze en overwegend neutraal. Vooral in de mijnbouw werkten de directies nauw samen. In Noord-Limburg kwam in 1898 een bundeling van werkgevers op katholieke grondslag tot stand. Een initiatief uit 1904 van Dr P.J.H. Cuypers om tot een provinciale organisatie te geraken, liep op niets uit. De Limburgse R.-K. Werkgeversorganisatie kwam pas in 1918 tot stand. Het gros van de Limburgse werkgevers was niet erg gretig geweest de lokroep van de algemene organisatie op katholieke grondslag

²⁰ Jansen, o.c., pag. 11-12.

²¹ *Mededelingen van het Centraal Bureau van de Katholieke Sociale Actie*, 1905, pag. 23.

²² H.A.C.M. Nootenboom, *Vijftig jaar Katholieke Limburgse Middenstandsbond*, Venlo 1963, pag. 5-6.

te volgen: zij hadden weerzin tegen de ideeën, neergelegd in *Rerum Novarum*, wilden zaken en religie graag gescheiden houden, hielden er een individualistische mentaliteit op na en geloofden meer nut te hebben van een bedrijfstakgewijze georganiseerde patroonsorganisatie dan van een algemene werkgeversorganisatie.²³

Met de arbeidersbeweging was het ternauwernood beter gesteld. In april 1892 had de bisschop van Luik, Mgr Doutreloux, zijn Roermondse collega er al op gewezen dat "le mouvement des idées et des oeuvres sociales" dagelijks in betekenis toenam en de studie van specialisten vereiste, die er al hun tijd aan besteedden. Hij vroeg bisschop Boermans ook in het Roermondse onderzoek en documentatie te stimuleren.²⁴ De bisschop was dergelijke initiatieven zeer toegedaan, maar hij kon niets stimuleren. In het hele diocees bestond nog geen enkele katholieke sociale organisatie. Zelfs de boerenbond moest nog tot stand komen.

De eerste Limburgse vakbonden waren ouder dan de Christelijke Boerenbond. Zij kwamen in 1893 tot stand in Roermond. Daar organiseerden zich de typografen, de sigarenmakers en de metselaars en leidekkers. Erg succesvol waren deze bondjes niet. In 1905 hadden zij gemiddeld 29 leden. De sigarenmakersbond en de metselaars- en leidekkersbond waren zelfs na twaalf jaar nog zuiver lokale bonden gebleven. Alleen de typografen hadden zich bij een landelijke organisatie aangesloten.²⁵

De uitbouw van de arbeidersorganisatie verliep traag. In 1895-1896 was in Maastricht ongerustheid ontstaan over het karakter van de kort tevoren opgerichte neutrale bonden "Loon naar Werk", "Verbroedering", "Vergelding" en "Door Vereniging Verbetering". Deze bonden distantiëerden zich aanvankelijk zowel van de socialisten als van de Kerk, maar zij gingen in het najaar van 1895 via hun koepel, het Maastrichts Arbeidssecretariaat, contact onderhouden met het uiterst linkse Nationaal Arbeidssecretariaat. De vrees, dat de Maastrichtse vakbeweging in socialistisch vaarwater terecht zou komen, leidde tot de oprichting van katholieke bonden voor aardewerkers, glasbewerkers en timmerlieden.²⁶ Hoewel deze organisaties meer aanhang kregen dan de Roer-

²³ G.C.P. Linssen, *Werkgeversorganisatie in Katholiek perspectief, 1915-1940*, Tilburg 1978, pag. 38.

²⁴ Archief Bisdom Roermond, NR 223, Brief van Doutreloux aan Boermans d.d. 8 april 1892.

²⁵ Overzicht van de katholieke vakbeweging in Limburg, in: *De Volksbode*, 1 december 1905.

²⁶ J.C.G.M. Jansen, *Conflict en samenwerking. 75 jaar fabrieksarbeidersorganisatie in Maastricht*, Maastricht 1970, pag. 17-19.

mondse bondjes, beliep hun totale ledental in 1905 slechts 454. Ook de twee te Kerkrade in 1896 en 1898 opgerichte afdelingen van de mijnwerkersbond telden in 1905 nog slechts enkele honderden leden. Tenslotte was kort voor de eeuwwisseling in Sittard een lokale bond van schrijnewerkers opgericht, wier ledental tot 1905 rond de dertig schomelde.²⁷ Daarmee was de kous af.

Alhoewel de oprichting van katholieke arbeidersorganisaties ook elders in Nederland niet bepaald in ijlt tempo was verlopen, de aanhang nergens erg groot was en overal grote organisatieproblemen voorkwamen, was de toestand in het diocees Roermond wel erg alarmerend, zo meende Mr Charles Ruijs de Beerenbrouck, de latere minister-president. Al met al bestond er in Limburg in 1905 – ondanks de stimulansen die kort na 1900 waren uitgegaan van het provinciaal samenwerkingsverband van arbeidersorganisaties, de “R.-K. Volksbond” – geen enkele levensvatbare katholieke vakorganisatie, zo schreef hij aan bisschop Drehmanns. Voor een levensvatbare organisatie waren volgens hem tenminste 600 leden nodig.²⁸

Laten wij het betoog van Ruijs op de voet volgen: een bond met 20 à 30 leden moest zien rond te komen met *f* 1,80 tot hoogstens *f* 3,60 contributie per week. Van vak-actie kon niets komen. Veeleer werd – zoals bij de bouwvakkers in Venray – één keer per jaar teerdag gehouden, zodat men terugzakte naar het niveau van de gezelligheidsvereniging. De trage ontwikkeling van de vakorganisatie was niet te wijten aan indolentie. Er was eenvoudig geen basis. De industrialisatie was in Limburg omstreeks 1910 nog zo weinig ontwikkeld dat alleen de bouwvakkers, de mijnwerkers, het spoorwegpersoneel en de glas- en aardewerkers voldoende in aantal waren om een vakorganisatie te kunnen dragen.

Voor de spoormannen was een diocesane bond evenwel heel onpraktisch, vanwege de mobiliteit onder het spoor- en tramwegpersoneel. In andere bedrijfstakken ging het soms evenmin. Ten aanzien van de bouwvak en de mijnbouw kende Limburg geen gesloten arbeidsmarkt. Integendeel, in deze bedrijfstakken vormde Limburg een geïntegreerde arbeidsmarkt met het Rijnland. De Duitse christelijke bonden hadden voortreffelijke voorzieningen, zoals ziekte-, overlijdens- en werkloosheidskassen, waarmee de Limburgse bonden onmogelijk konden con-

²⁷ *De Volksbode*, 1 december 1905.

²⁸ Sociaal Historisch Centrum, Dienstenarchief 643/11, documentatie Dieteren, Mens en Mijn. Kopie van een nota van Ch. Ruijs de Beerenbrouck, getiteld “Vakorganisatie in het bisdom Roermond”, november 1908.

curreren. De propagandisten kregen dan ook vaak van in Duitsland georganiseerden te horen dat zij er niet aan dachten de voordelen die zij daar genoten op te geven voor de ongewisheden hier.

Ruijs stelde vast dat er honderd bouwvakkers in Limburg katholiek waren georganiseerd tegen duizend bij de Christliche Gewerkschaften in Duitsland. Hij wees erop dat de provincie in 1907 6.024 Heimatscheine had uitgereikt aan arbeiders die met vrouw en kinderen voor langere tijd naar Duitsland waren getrokken. Op de spoorlijnen Maastricht-Aken en Herzogenrath-Simpelveld waren op 1 januari 1907 1.642 werkmanskaarten uitgereikt aan grenspendelaars. Vele anderen togen dagelijks per fiets naar hun Duitse werkgever.²⁹

Ruijs stond niet alleen met zijn ideeën. De geestelijk adviseur van de werkliedenvereniging te Simpelveld had er eerder al op gewezen, dat veel parochianen uit Simpelveld op maandag naar Duitsland gingen en pas weer op zaterdag terugkeerden. De bouw van goede volkswoningen achtte hij nuttig, omdat zo'n voorziening menigeen ertoe zou brengen dagelijks op en neer te gaan. Voor het overige was hij het eens met Ruijs de Beerenbrouck, dat het verstandig was de sociale acties in Limburg vooral te laten aansluiten bij het Duitse systeem. Het had nauwelijks zin in Limburg eigen organisaties op te bouwen, zeker niet als dat moest gebeuren volgens de richtlijnen die de Nederlandse bisschoppen in 1906 hadden gegeven: diocesaan en exclusief katholiek. Het draagvlak zou dan te klein blijven.

De bisschop schrok van het uitvoerige rapport van Ruijs de Beerenbrouck. IJllings riep hij een groep deskundigen bijeen om hem nader te adviseren. Behalve Ruijs de Beerenbrouck zelf waren het onder anderen de secretaris van de Limburgse Volksbond, Henri Hermans, de aalmoezeniers van de arbeid, Van der Marck en Souren, en de voorzitter van de Christelijke Mijnwerkersbond, C. Zielemans. Zij bleken het in hoge mate met Puijs eens. Zij waren van oordeel dat het volstrekt zinloos was te streven naar een federatieve katholieke vakorganisatie in Limburg. Een veel flexibeler structuur was nodig. Werklieden, die permanent in Duitsland werkten, zoals mijnwerkers, plafonniërs en brikkenbakkers, moesten hun belangen bij patroons daar verdedigen en dienden dus daar te zijn georganiseerd. Zij die afwisselend in Duitsland en Limburg werk vonden, hadden gewoonlijk meer baat bij aansluiting bij de Christliche Gewerkschaften dan bij de diocesane katholieke bon-

²⁹ Sociaal Historisch Centrum, Dienstenarchief 643/11, nota Vakorganisatie in het bisdom Roermond, november 1908, o.c.

den in het Roermondse. Alleen personen die altijd in Limburg werkten, moesten zich hier bij een organisatie kunnen aansluiten.

Zo'n bond oprichten was geen eenvoudige zaak. Deze diende een flink draagvlak te hebben. In feite was er slechts ruimte voor een katholieke bond van glas- en aardewerkers; alle andere bedrijfstakken kenden te weinig bedrijven van enige omvang. Aansluiting van Limburgers bij de Rijnlandse organisaties leverde complicaties op. In het westen van Duitsland, waar zoveel Limburgers werk vonden, waren de arbeiders niet katholiek, maar christelijk georganiseerd. Samenwerking van de bonden aldaar met de R.-K. Volksbond was niet goed mogelijk. Voor het behartigen van maatschappelijke belangen van pendelarbeiders volstond daarom een persoonlijk lidmaatschap van de Volksbond.³⁰ Ongelukkigerwijze was er nogal wat tegenkating tegen de Volksbond. In vele gevallen deed men er verstandig aan de plaatselijke geestelijkheid buiten spel te laten, omdat nogal wat pastoors de oprichting van een plaatselijke afdeling van de Volksbond energiek tegenwerkten.³¹

De opbouw van de katholieke arbeidersorganisatie verliep in Limburg tot aan de eerste wereldoorlog uiterst moeizaam. De positie van de bisschop was delicaat. Aan de ene kant wilde hij zijn collegae, die op 7 juli 1906 in een rondschrijven het lidmaatschap van katholieke organisaties verplicht hadden gesteld,³² niet afvallen,³³ maar aan de andere kant meende hij zich concessies te moeten permitteren. Zo had hij aan Nolens laten weten vrede te hebben met christelijke organisaties, mits er een katholiek geestelijk adviseur was die erop toezag dat de religieuze aspecten niet verwaterden.³⁴ Toen daar weinig van in huis kwam, dreigde hij eind 1908 het verlov in te trekken.³⁵

In het algemeen opereerde de Roermondse bisschop voorzichtig. Hij

³⁰ Sociaal Historisch Centrum, Dienstenarchief 643/11, nota Vakorganisatie in het bisdom Roermond, november 1908, o.c.; Ibidem, Rapport van de commissie Ruijs, Souren en Van der Marck over samenwerking tussen werklidenorganisaties in Roermond en de andere Nederlandse diocesen, 07.01.1909.

³¹ Archief Bisdom Roermond, NR 540, brief van Souren aan bisschop Drehmanns, 01.02.1904.

³² *Union catholique d'études sociales, La hiérarchie catholique et le problème social depuis l'encyclique Rerum Novarum 1891-1931*, Paris 1931, pag. 240.

³³ Sociaal Historisch Centrum, Dienstenarchief 643/11, kopie brief van Drehmanns aan Nolens d.d. 01.06.1907 en brief van Drehmanns aan Ruijs de Beerenbrouck d.d. 03.12.1908.

³⁴ Sociaal Historisch Centrum, Dienstenarchief 643/11, kopie brief van bisschop Drehmanns aan Nolens d.d. 01.06.1907.

³⁵ Sociaal Historisch Centrum, Dienstenarchief 643/11, kopie brief van bisschop Drehmanns aan Ruijs de Beerenbrouck, 03.12.1908.

trachtte langs informele weg invloed uit te oefenen en vermeed publieke uitspraken. Begin 1909 liet zijn secretaris weten, dat de bisschop van Roermond tot 1905 weinig brieven, documenten en instructies over de sociale kwestie had geschreven "aangezien Zijne Doorluchtige Hoogwaardigheid de op de sociale actie betrekking hebbende verhandelingen meestal privatim, per brief of mondeling, met de betrokken adviseurs en priesters behandelt". Daarom kon "het dossier der officiële en officieuze documenten uiteraard niet zeer omvangrijk zijn".³⁶ Dit was een eufemisme. Terwijl de bisschop van Breda tussen 1891 en 1905 driemaal een officieel stuk over sociale aangelegenheden had gepubliceerd, diens collega van Haarlem, Bottemanne, ondanks zijn huiver voor sociale acties, vier keer naar buiten was getreden, de aartsbisschop van Utrecht zich zes keer van de kansel tot de gelovigen had gericht en de bisschop van Den Bosch zelfs elf keer zijn opinies over deze kwestie kenbaar had gemaakt, had de bisschop van Roermond al die tijd in alle toonaarden gezwegen. Zelfs voor een gezamenlijk optreden van de vijf Nederlandse bisschoppen in sociale aangelegenheden, liet hij zich niet gemakkelijk strikken. Alleen in 1898 had hij een gezamenlijke herderlijke brief van alle bisschoppen over de bestrijding van het alcoholisme mede ondertekend.³⁷ Vergeleken met de spraakzaamheid van de pausen Leo XIII en Pius X, die tussen 1891 en 1905 86 documenten over de sociale kwestie publiceerden en de grote aandacht die de aangelegenheid in België kreeg met 46 bisschoppelijke uitspraken,³⁸ is het ontbreken aan officiële uitspraken van de Roermondse bisschop opmerkelijk. De moeilijke toestand in Limburg maakt haar echter verklaarbaar. De terughoudendheid van de bisschop was ongetwijfeld mede te wijten aan de buitengewoon gecompliceerde situatie op de Duits-Limburgse arbeidsmarkt en de noodzaak voortdurend bij te sturen. Het lijkt verstandig dat de bisschop van Roermond zo lang mogelijk trachtte te voorkomen dat hij als organisatiedeskundige moest optreden, een rol die de Nederlandse bisschoppen zich tussen 1906 en 1916 herhaaldelijk lieten opdringen. Daar stond echter tegenover dat de fundamentele aard van de sociale kwestie daardoor tot de komst van Poels naar de Mijnstreek in 1910 deels verscholen bleef. Ging het om een aantasting van de le-

³⁶ Archief Bisdom Roermond, NR 540, brief van Aalberse aan Drehmanns d.d. 30.03.1909.

³⁷ Union catholique d'études sociales, La hiérarchie catholique et le problème social, o.c., pag. 240-251.

³⁸ Union catholique d'études sociales, La hiérarchie catholique et le problème social, o.c., pag. 5-27 en 113-127.

vensstandaard, het geestdodende karakter van het werk aan de machine, de armzalige woonomstandigheden in fabriekssteden of om een verlies van onafhankelijkheid, een schending van zedelijke normen door onbeperkte concurrentie, de vervanging van geschoolde door ongeschoolde arbeidskrachten, de ontwrichting van werkomstandigheden in de bedrijven en de onzekerheid omtrent de sociale status?³⁹ Als het primair om een inkomenskwestie ging, dan volstond de organisatie van vakgenoten; als het evenwel om een zedelijk-ethisch vraagstuk ging, dan was het nodig de hele maatschappelijke stand of klasse bijeen te brengen. De Leidse school in de katholieke sociale beweging opteerde voor het eerste model, de Limburgse voor het laatstgenoemde. Aanvankelijk leek er nog een tussenweg mogelijk. Als beide aspecten aan de orde waren, was een integratie van de hele katholieke sociale beweging nodig. Dit werd in 1903 geprobeerd met de oprichting van de Katholieke Sociale Actie (K.S.A.). In Leiden werd een landelijk bureau gesticht onder leiding van Aalberse. Hij hoopte steun te krijgen van diocesane en lokale comités. Dit werd een falikante mislukking. Het diocesaan bestuur in Roermond vertoonde een hoge mate van inertie. Het aantal aangesloten organisaties daalde eerder dan dat het toenam.⁴⁰ Het werd er niet beter op toen Aalberse en Ruijs de Beerenbrouck in 1910 ruzieënd over de Maliebaan rolden rond de vraag of de K.S.A., waarin onder anderen werkgevers, werknemers, middenstanders en landbouwers samenwerkten, ook een pied à terre kon bieden aan het Bureau voor Rooms Katholieke Vakorganisatie.⁴¹ Het antwoord was uiteindelijk negatief, omdat werkgevers, boeren en middenstanders vreesden bij stakingen het verwijt te krijgen mede tot de organisatoren van de staking te behoren.

Het karakter van de sociale organisatie, het meest wenselijke organisatie-model en haar katholiciteit bleven tot aan het begin van de eerste wereldoorlog in Limburg onduidelijk en omstreden, hoeveel moeite een man als Poels zich ook gaf om meer lijn in de sociale beweging in het diocees te brengen.⁴² Het staat buiten kijf dat mensen als Ruijs de Bee-

³⁹ William M. Reddy, *The rise of market culture*, Cambridge 1984, pag. IX en E.P. Thompson, *The making of the English working class*, Harmondsworth 1963, passim.

⁴⁰ *De Katholieke Sociale Actie*, jrg 2, 1910, pag. 177-178, verslag van de K.S.A.-Roermond over 1908 en 1909, jrg 3, 1911, pag. 189-190, verslag over 1910, jrg 4, 1912, pag. 158-159, verslag over 1911; Sociaal Historisch Centrum, Archief A.H. Vlieghe, 5, verslagen over K.S.A.-Limburg 1912-1917.

⁴¹ Archief Bisdom Roermond, NR 223, Aalberse aan de aartsbisschop en de bisschoppen van Nederland d.d. 25.03.1910 en Ruijs de Beerenbrouck aan de aartsbisschop en de bisschoppen van Nederland d.d. 03.05.1910.

⁴² R. Dieteren, *Mens en Mijn*, Heerlen 1953, pag. 55-65.

renbrouck, Hermans, Poels, Nolens, Van der Marck, Souren, Zielemans en vele anderen zich grote inspanningen getroostten. Zij hadden heel wat teleurstellingen te verwerken. Het voordeel van hun inspanningen was wel, dat de Limburgse sociale beweging gaandeweg steeds meer op maatschappelijke vernieuwing werd gericht en relatief weinig heil verwachtte van vak- en loonacties. Dit accent zou de Limburgse katholieke sociale beweging nog lang een bijzonder karakter geven. De vruchten ervan werden pas na de eerste wereldoorlog geplukt.

De discussie over solidariteit en rechtvaardigheid

De organisatorische problemen losten zich tijdens en direct na de eerste wereldoorlog min of meer vanzelf op, doordat als gevolg van de sluiting van de Nederlands-Duitse en de Nederlands-Belgische grenzen de arbeidsmarkt en de regionale economie in Limburg op eigen benen kwamen te staan. De samenwerking tussen de sociale organisaties kreeg in 1923 gestalte, toen twee bestuurders van de L.L.T.B., Ament en Bemelmans, de heroprichting van de K.S.A. wisten door te drukken. Zij achtten bundeling van de katholieke sociale beweging dringend geboden "nu Limburg van een door en door katholieke landbouwprovincie een industriegebied werd met vele buitenlanders en personen afkomstig uit andere delen van het land". Een omwenteling op godsdienstig-zedelijk gebied was onvermijdelijk.⁴³ Nu ging het erom *Rerum Novarum* niet alleen vorm, maar ook inhoud te geven. In 1928 werd de K.S.A. omgedoopt tot een Diocesane Commissie van Samenwerking, waarin alle standsorganisaties waren vertegenwoordigd. De Diocesane Commissie trok zich vooral het welzijn aan. Op dit vlak zou het enkele decennia lang belangrijke initiatieven nemen. Op het terrein van typische vakbondsactiviteiten lag de zaak moeilijker.

Een opmerkelijk voorbeeld daarvan treft men aan in het debat over de betaling van de mijnwerkers. Grondslag van de discussie was de arbeidsorganisatie in het mijnbedrijf. Die was, zo betoogde Dr Ir C.Th. Groothoff,⁴⁴ directeur van Staatsmijnen en vaak een omstreden spreekbuis van de werkgevers in de mijnindustrie, sterk afwijkend van wat elders in de nijverheid gebruikelijk was. Een mijn was geen gewoon bedrijf. Er wer-

⁴³ Sociaal Historisch Centrum, Archief Vliengen, 5, brief van Ament en Bemelmans d.d. 19.02.1923.

⁴⁴ C.Th. Groothoff, *Voordracht gehouden voor de St. Augustinusvereniging te Heerlen op 12.12.1928*, z.pl. z.j., en dez., *Het grootbedrijf en de christelijke moraal*, voordrachten gehouden te St. Michielsgestel, 28.09.1943 en 04.11.1943, z.pl. z.j.

den geen producten gemaakt. Er werd een grondstof gewonnen op plaatsen, waar nog nooit iemand was geweest. De bedrijfsleider wist niet wat hij zou aantreffen. Hij had een zeer flexibel plan de campagne nodig, dat grondig was voorbereid. De voorbereidingen hadden in het bijzonder betrekking op het opstellen van werkplannen, de wijze waarop een deel van de mijn moest worden afgebouwd en de studie van de kosten, in hoofdzaak loonkosten. De werkvoorbereider legde zijn plannen en visies aan de uitvoerder voor die daarmee de kolenlagen te lijf ging.

Tegen de mijnbouwtechnische aspecten van de werkplannen bestond niet veel bezwaar. Anders lag dat met het beloningssysteem, dat op kantoor was uitgedokterd. Groothoff verdedigde de vondst van de bureaucraten met een verwijzing naar *Rerum Novarum*. Volgens de grondslagen van de christelijke moraal, zo betoogde hij een en andermaal,⁴⁵ was het mijnbedrijf gehouden te voldoen aan twee eisen: billijke betaling en behoorlijke behandeling.

De betaling van de arbeidsprestatie in de mijnen was sinds jaar en dag tot stand gebracht met behulp van een accoordsysteem. Voorheen was door de opzichter met de mijnwerker een prijs overeengekomen, waarvoor hij bereid was een wagen kolen te leveren. Daarbij deden zich talrijke moeilijkheden voor: de sympathieën en antipathieën van de opzichter speelden een rol; zijn oordeel over het werk dat kon worden gevraagd, was afhankelijk van zeer persoonlijke inzichten. Maar vooral hinderde hem de schaalvergroting, die geleidelijk was doorgevoerd. Naarmate er meer grote werkpunten kwamen, waar veel personeelsleden werkzaam waren, had hij minder gelegenheid om te zien naar wat op kleine werkpunten gebeurde, zodat het daar werkzame personeel een buitengewoon bevoorrechte positie innam en grote invloed kon uitoefenen op de hoogte van de accoorden.⁴⁶ Sommigen slaagden er in die dagen in met weinig moeite een hoog loon te verwerven, anderen werkten zich dood voor een grijpstuiver.

De mijndirecties streefden naar meer objectieve beloningsmaatstaven en onttrokken de accoordstelling ten dele aan de opzichters. Geleidelijk werd de voorbereiding van de accoorden gebureaucratiseerd. Een centrale instantie verrichtte bijna ononderbroken tijdstudies en stelde werkanalyses op, die de basis vormden voor de accoorden.⁴⁷ Het ac-

⁴⁵ Groothoff, *Het grootbedrijf en de christelijke moraal*, o.c., pag. 8, 11, 12 en 15.

⁴⁶ Groothoff, *Het grootbedrijf en de christelijke moraal*, o.c., pag. 7; dez., *De Mensch in de Kolenmijnbond*, z.pl. 1936, pag. 4 en dez., *Voordracht voor de St. Augustinusvereniging*, o.c., pag. 2-3.

⁴⁷ Groothoff, *De Mensch in de Kolenmijnbond*, o.c., pag. 5.

koord werd op kantoor voorbereid en conform de vandaar ontvangen instructies door de opzichters aan de arbeiders voorgelegd.⁴⁸ In toenemende mate werden accoorden voorgelegd voor een termijn van zes maanden tot een jaar, zogenaamd om te voorkomen dat de ondergronders steeds moesten vrezen dat het accoord op korte termijn in hun na-deel werd herzien,⁴⁹ maar waarschijnlijk vooral om de looptijd van het accoord en dat van de C.A.O. zoveel mogelijk gelijk te laten lopen.

Daarmee hebben wij een complicerende factor ten tonele gevoerd. In Duitsland was kort na de eerste wereldoorlog het accoordstelsel afgeschaft. Dadelijk daalde de arbeidsproductiviteit schrikbarend. In Nederland werd daarover uitvoerig gepraat. De mijndirecties achtten de accoorden onontbeerlijk voor het voortbestaan van de bedrijfstak. Op kantoor voorbereide accoorden garandeerden huns inziens bovendien een objectieve prestatiebeloning. Van socialistische zijde werd betoogd dat ook hier te lande het accoordstelsel best mocht verdwijnen. Hoogstens kon het worden gehandhaafd om de werkgever te prikkelen en de mijnwerker de gelegenheid te bieden een inkomen te verdienen dat uitsteeg boven het minimumloon.⁵⁰ De katholieke mijnwerkersbond stelde zich op het standpunt dat een verband tussen loon en prestatie noodzakelijk was, wilde men voorkomen dat het voortbestaan van de mijnindustrie in gevaar kwam. Wel mocht het niet gebeuren dat als gevolg van een accoord een bekwaam en vlijtig man op een slecht werkpunt vanwege de natuurlijke gesteldheid van de steenkolenlagen het minimumloon niet haalde.⁵¹ In de C.A.O. werd op gecompliceerde wijze een koppeling tot stand gebracht tussen de accoorden en het gegarandeerde C.A.O.-loon.⁵² Herhaaldelijk werden tussen 1919 en 1931 de op deze regeling betrekking hebbende bepalingen aangepast. Het is hier niet de plaats om daar in detail op in te gaan. Enkele gevolgen dienen wel te worden aangestipt:

* In de loop van de jaren twintig werden steeds vaker accoorden afgesloten met een looptijd, gelijk aan de C.A.O., zodat de koppeling van minimumloon en accoordloon eenvoudig kon worden gehandhaafd. Hoogstens eenmaal volgde een tussentijdse bijstelling van het accoord. Een zekere loonstarheid was het gevolg.

⁴⁸ Geschillen bij accoordzetting in de ondergrondse werken, in: *De Mijnwerker*, jrg 20, 18.06.1927, pag. 2.

⁴⁹ *De Christelijke Mijnwerker*, jrg 12, 8 november 1919.

⁵⁰ *De Christelijke Mijnwerker*, jrg 12, 1 november 1919.

⁵¹ *De Christelijke Mijnwerker*, jrg 12, 1 november 1919 en 18 november 1919.

⁵² *De Mijnwerker*, jrg 20, 1927, nr 3 en nr 25; *De Mijnwerker*, jrg 22, 1929, nr 22 en jrg 24, 1931, nr 46.

* De koppeling van accoorden en minimumloon leidde ertoe dat de verlangde prestatie steeds vaker zo hoog werd gesteld, dat de mijnwerker zich optimaal moest inzetten om nog net het minimumloon te halen.

* Als gevolg van de verstarring van de lonen kwam de stijging van de arbeidsproductiviteit als gevolg van mechanisatie en rationalisatie niet zichtbaar in het loon tot uitdrukking. De lonen stonden mede als gevolg van de koppeling met het minimumloon in de crisisjaren enige tijd onder neerwaartse druk. Dat werd pas weer anders omstreeks 1936. Dit betekende overigens niet dat de mijnwerkers slecht werden betaald. In 1938 waren de nominale lonen van werknemers in de industrie in Limburg verreweg de hoogste van het land. Uitsluitend de lonen in de mijnbouw waren er verantwoordelijk voor.⁵³

* Tegelijk was de arbeidsproductiviteit zeer hoog. Zij lag ver boven het Duitse niveau. De meeste arbeiders vergeleken zichzelf graag met hun collegae in dat land en waren ontevreden. De bonden moesten aan nationale omstandigheden refereren. Zij konden geen kant uit.

Het accoordstelsel was niet populair. Gewoonlijk duidde men het aan als een jaag- en drijfsysteem. Het was er volgens velen op gericht de arbeidsinspanning zo hoog mogelijk op te drijven. Vooral het feit dat het accoord moest worden afgesloten met de directe chef werkte wantrouwen in de hand.⁵⁴ Benadrukt is, vooral door pater Jacobs M.S.C. in een artikel in *Roeping* uit 1927, dat het accoordstelsel mede aanleiding was tot ontevredenheid over de behandeling. Velen trokken er de conclusie uit dat de kolen werden gesteld boven de kolendelver. Men klaagde over de psychische druk die het op de arbeider legde, omdat het hem afhankelijk maakte van de relatie met zijn chef en een ongezonde spanning opriep met collegae voor wier inkomen de mijnwerker zich verantwoordelijk wist en van wier medewerking hij voor zijn eigen levensstandaard afhankelijk was. De belasting die dit alles opleverde, werkte door in het leefpatroon, het normbesef en de religiositeit van de mijnwerkers.⁵⁵

Opmerkelijk is dat bij de veranderingen die zich in het loonstelsel tussen 1919 en 1931 in de mijnbouw voordeden alle betrokkenen zich heel nadrukkelijk beriepen op normen uit de christelijke sociale leer. Directeur

⁵³ L.H.M. Kreukels, *Mijnarbeid: volgzaamheid en strijdbaarheid*, Assen 1986, pag. 392-397; Dieteren, o.c., pag. 159-162; J. Jacobs M.S.C., Over godsdienstige toestanden in de Mijnstreek, in: *Roeping*, jrg 5, 1926, pag. 411-418; J.L. van Zanden en R.T. Griffith, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw*, Utrecht 1989, pag. 17 en 24-25.

⁵⁴ Dieteren, o.c., pag. 160.

⁵⁵ Jacobs, o.c., pag. 414-417.

Groothoff, die zich van 1927 tot 1943 vele malen over de aangelegenheid uitliet, zag in het accoordstelsel een mogelijkheid een rechtvaardige beloning volgens de christelijke moraal te bereiken. Rechtvaardigheid betekende voor hem het tot stand brengen van een objectief beloningsstelsel, waarin werd betaald naar gemeten en onderling vergelijkbare prestaties. Noch de persoonlijke voorkeuren van de opzichters, noch de trucs van solistisch opererende arbeiders mochten een rol spelen.⁵⁶ Hij verengde het rechtvaardigheidsbegrip tot ruilrechtvaardigheid: hetzelfde loon voor hetzelfde werk. Ook de bonden onderschreven het primaat van het rechtvaardigheidsbeginsel. Zij zagen dit begrip echter veel ruimer als sociale rechtvaardigheid. In hun optiek moest voor goed werk zoveel worden betaald dat de arbeider er fatsoenlijk van kon leven. Loon diende wel naar prestatie te worden gegeven, maar de omstandigheden mochten nooit tot armoede en bezoldiging beneden de C.A.O.-grens leiden. Sociale rechtvaardigheid betekende voor hen een onaantastbare bodem in het arbeidsinkomen.

De sociale voormannen gingen nog verder. Zij legden de nadruk op de solidariteit. Tussen de mensen mochten geen nodeloze conflicten ontstaan. Het loon moest de mijnwerker in staat stellen zijn sociale verplichtingen na te komen. Zijn inspanningen dienden hem zoveel zelfvertrouwen en zelfrespect te verschaffen, dat hij zich thuis voelde binnen het hem omgevende maatschappelijke en religieuze waarden- en normenpatroon.⁵⁷ De arbeiders redeneerden min of meer op dezelfde wijze als de sociale leiders: zij staken hun onvrede niet onder stoelen of banken, klaagden veel en vaak, zij het dikwijls te laat of aan het verkeerde adres om hun chef niet te choqueren.⁵⁸

De uitgangspunten van alle betrokkenen kwamen sterk overeen. Zij waren grosso modo gebaseerd op de christelijke sociale leer. De implementatie was echter heel verschillend. Zij werd in belangrijke mate beheerst door zeer verscheiden bedrijfseconomische en maatschappelijke optieken. Het was duidelijk, dat de sociale leer van de Kerk op verschillende manieren kon worden geïnterpreteerd. Pater Jacobs maakte zich terecht zorgen over de mogelijkheid dat zulke discussies de arbeider veeleer van de Kerk zouden vervreemden dan hem eraan binden. De katholieke sociale beweging in Limburg raakte door de discussie over

⁵⁶ Groothoff, *Het grootbedrijf en de christelijke moraal*, o.c., pag. 7-8.

⁵⁷ Jacobs, o.c., pag. 414-417.

⁵⁸ Jacobs, o.c., pag. 414-417; *Het accoordzetten op de Staatsmijn Wilhelmina*, in: *De Christelijke Mijnwerker*, jrg 12, 8 november 1919; *Geschillen bij accoordzetting in de ondergrondse werken*, in: *De Mijnwerker*, jrg 20, 18.06.1927.

het primaat van rechtvaardigheid boven solidariteit eens te meer vooral op het welzijnswerk gericht. De positie van de standsorganisaties werd er verder door versterkt.

Het mandement

De twee voorbeelden, die wij tot nu toe bespraken, lieten zien hoe ten aanzien van de rol van de Kerk als stimulator van sociale organisaties en ten aanzien van de toepassing van de grondslagen van de christelijke ethiek op het maatschappelijk leven heel verschillende stellingnamen mogelijk waren. Ten aanzien van de verhouding tot de Staat is het niet anders geweest.

Wenden wij ons voor het verkrijgen van enig inzicht in dit vraagstuk tot de voorgeschiedenis van het mandement over de taak van de katholieken in het openbare leven uit 1954. Onmiddellijk na het afkondigen van dit document op 30 mei 1954 ontstond grote commotie. Alle heibel ging over het derde deel van het mandement, waarin aan de katholieken richtlijnen werden gegeven voor hun houding ten opzichte van stromingen die buiten het christendom stonden, te weten het liberalisme, het humanisme, de Bond voor Sexuele Hervorming, het N.V.V. en de socialistische verenigingen, het communisme en de eenheidsvakbeweging alsmede de Partij van de Arbeid. Soms werden oude verboden herhaald, soms beperkten de bisschoppen zich tot de dringende raad geen lid te worden van dergelijke organisaties. Vooral in politieke kring ontstond beroering. De P.v.d.A. had kort tevoren een verkiezingszege behaald. De doorbraakgedachte werd door de partijleiding zorgvuldig geoesterd. De voormannen van de katholieke werkgemeenschap in de P.v.d.A. hielden vol dat de geestelijke zending van de katholieken in de P.v.d.A. voldoende was gewaarborgd. De fractievoorzitter van deze partij in de Tweede Kamer dreigde met een Kabinetscrisis als de katholieken naar politieke eenheid bleven streven. Zelfs vijftientwintig jaar na het verschijnen van het mandement handelden de commentaren uitsluitend over de laatste zeven bladzijden van het 45 pagina's tellende document.⁵⁹ De eerste twee gedeelten, die een theologisch fundament legden voor de relatie godsdienst en maatschappelijk leven en de belangrijke taak van de katholieken op sociaal terrein beschreven, kregen nauwelijks aandacht.

⁵⁹ W. Goddijn, Kwart eeuw bisschoppelijk mandement. Tijd-dossier, in: *weekblad De Tijd*, jrg 5, 20 april 1979, pag. 27-42.

Het heeft geen nut na veertig jaar te pogen de discussie te herleiden tot de theologische beginselen, die in het mandement lagen vervat. Wel is het nodig summier de intentie van het mandement in herinnering te roepen. De bisschoppen baseerden zich op de spreuk uit het boek der Openbaring “Zie ik maak alles nieuw”⁶⁰ en trokken daaruit de conclusie dat Christus ook in het openbare leven Verlosser en Koning was.⁶¹ Wel bestreken Kerk en Staat een eigen gebied. Kerkelijk en wereldlijk terrein mochten niet vereenzelvigd worden, want allen moesten “de keizer geven wat de keizer toekwam en God wat God toekwam”.⁶² Beide levensgebieden waren echter niet te scheiden. Bij alle onderscheid tussen Kerk en burgerlijke maatschappij bleef het *leven één* en mocht dat leven – ook het openbare – niet worden losgemaakt van God en godsdienst.⁶³ Trait d’Union tussen Kerk en burgerlijke samenleving vormden naar het oordeel van de bisschoppen de sociale organisaties, en wel in het bijzonder de “organisaties van arbeiders, landbouwers, technici, werkgevers, studerende en dergelijke, bestaande uit mannen en vrouwen, die leven in dezelfde culturele omstandigheden en als het ware door de natuur zelf in homogene groeperingen samengebracht. [...] Volgens onze mening zijn deze organisaties van groot belang, zowel om de ordening van de maatschappij tot stand te brengen, welke wij bedoelden in Quadragesimo Anno, alsook om het koningschap van Christus op alle gebieden van cultuur en arbeid te verbreiden”, zo citeerden de bisschoppen paus Pius XI.⁶⁴

Wat bewoog de bisschoppen zich zo nadrukkelijk uit te laten over de relatie Kerk en Staat en daarbij de standsorganisaties zo nauw te betrekken? Omstreeks 1950 werd velen duidelijk dat het katholicisme aan identiteit verloor. Steeds vaker werd de vraag gesteld of de katholieke sociale organisaties nog noodzakelijk waren.⁶⁵ Niet iedereen twijfelde. Niet zonder eigen belangen op het oog te hebben, schreef de politiek leider van de K.V.P., Prof. Mr C.P.M. Romme, kort vóór de Kamerverkiezingen van 1952 in De Volkskrant: “Niemand onzer twijfelt in zijn hart erover, dat de rechtvaardige belangen van het gezinsleven het niet kunnen stellen zonder onze politieke eenheid; dat het recht op het

⁶⁰ Apoc. 21, 5.

⁶¹ *Bisschoppelijk mandement*, z.pl. 1954, pag. 4.

⁶² Mattheus 22, 21.

⁶³ *Bisschoppelijk mandement*, z.pl. 1954, pag. 5.

⁶⁴ *Bisschoppelijk mandement*, z.pl. 1954, pag. 17, naar de Encycliek Divini Redemptoris van Pius XI, nr 68.

⁶⁵ A.F. Manning, Uit de voorgeschiedenis van het mandement van 1954, in: *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, jrg 13, 1971, pag. 250.

terrein van het onderwijs die eenheid zonder meer nodig heeft; dat onze elementaire plicht tegenover de politiek, welke gevoerd moet worden op zedelijk terrein in engere zin, ons deze eenheid voorschrijft; dat ons aanzien en prestige in het Nederlandse volk ineen zouden schrompelen, onze emancipatie een jammerlijke knak zou krijgen – het is onaangenaam, maar het is niet anders –, wanneer wij onze enige werkelijke macht in het burgerlijk leven, onze eenheidsmacht overboord zouden zetten”.⁶⁶ A.H. Bredero verweet Romme met deze passage een “*Re-rum Fanfarum*” te hebben geschreven.⁶⁷

Het gros van de auteurs over de rol van de katholieke in het maatschappelijk leven schreef genuanceerder en beperkte zich niet tot het herhalen van de lokroep van Schaepman uit 1878. Cassianus Hentzen verwees bij zijn afscheid als adviseur van de landelijke katholieke werkgeversorganisatie in 1953 de organisatiebeginselen, door de bisschoppen geformuleerd in 1916, 1918, 1920 en 1934, naar de prullenmand. Vooral het opdelen van de samenleving in hogere, middelbare en lagere culturen door het propagieren van de standsorganisaties vond hij een verwerpelijk sociologisch denkbeeld. Hij meende dat de ordening van de samenleving, bepleit in *Quadragesimo Anno*, het best kon worden gerealiseerd via de botsing van belangen tussen een veelheid van vakgebonden organisaties.⁶⁸

In het nut van het omkeren van sedert 1916 gehanteerde uitgangspunten geloofden slechts weinigen. Sommigen legden het accent op de vermaatschappelijking van de samenleving en bepleitten prioriteit voor vraagstukken van sociale aard boven economische vraagstukken. Zij betwijfelden of een harmonieuze samenleving mogelijk was, tenzij de belangen van persoon en gemeenschap door de politiek werden afgewogen. Zij zagen niet hoe sociale organisaties hier regelend konden optreden. Die zouden immers het groepsdoel steeds boven het individueel belang stellen.⁶⁹ Anderen opteeden voor een zeer open katholicisme. In politieke kringen werd die discussie het heftigst gevoerd. Vooraanstaande katholieken, die tijdens de oorlogsjaren deel hadden uitgemaakt van de Christofoor-beweging, meenden al in 1946 dat de katholieke emancipatie was voltooid, zodat het tijd werd dat de katholieken uit hun isolement traden en in het nationale belang hun bijdrage aan de

⁶⁶ C.P.M. Romme, Onze politieke eenheid, in: *De Volkskrant*, 12 april 1952.

⁶⁷ A.H. Bredero, Geschiedenis zonder visie en een visie zonder geschiedenis, in: *Het Gemeenbest*, 1952, pag. 281.

⁶⁸ Cassianus Hentzen O.F.M., Ten Afscheid, in: *De Katholieke Werkgever*, 30.04.1953, pag. 167-170.

⁶⁹ A.H. Bredero, o.c., pag. 282-286.

nieuwe samenleving leverden. De door hen gewenste doorbraak had evenwel grenzen. De katholieke pers en de katholieke arbeidersbeweging dienden als katholieke pressiegroepen te blijven voortbestaan, zij het op partijpolitiek niveau onafhankelijk.⁷⁰ In K.V.P.-kringen werd in 1952 een onderzoek naar de sociale en politieke eenheid onder katholieken wenselijk geacht. Nadat pater Stokman op de Maliebaan had vernomen dat de bisschoppen meer dan ooit overtuigd waren van de noodzaak van katholieke staatkundige eenheid, probeerde de partijleiding het Katholiek Bureau voor Maatschappelijk en Cultureel Overleg (K.B.M.C.O.) voor haar karretje te spannen. Toen in het najaar van 1952 evenwel bleek dat het ook op dit punt nogal verscheurde Katholiek Bureau de uitkomst van het onderzoek niet vooraf wilde vastleggen, werd besloten het Centrum voor Staatkundige Vorming in te schakelen.⁷¹ Eind 1953 verscheen het rapport "Staatkundige eenheid onder katholieke Nederlanders".⁷²

In de hele discussie was ongetwijfeld ook de bijdrage van belang van een groep priesters, waartoe onder anderen C. Kolfschoten, H. Fortmann, P. Schoonenberg, H. Weterman en J. Willebrands behoorden. Zij stonden een open katholicisme voor. Geïnspireerd door een in het Nederlands vertaalde vastenbrief van kardinaal Suhard, de aartsbisschop van Parijs, uit 1947, bepleitten zij een doorbreking van het isolement en een permanent en overal aanwezig zijn van de katholieken in de wereld.⁷³ Het begon de bisschoppen duidelijk te worden dat zij in deze verwarrende toestand een uitspraak moesten doen over de plaats van de katholieken in de samenleving. Het liefst hadden zij hun geluid laten horen bij gelegenheid van de herdenking van Honderd Jaar Kromstaf in 1953. De daarvoor nodige eenheid was er niet. Mgr Alfrink, de aartsbisschop-coadjutor die vanwege de ernstige ziekte van kardinaal De Jong het aartsbisdom feitelijk bestuurde, liet blijken de politieke eenheid van de katholieken afstandelijk te willen benaderen. Hij meende dat de bisschoppen niet meer moesten doen dan richtinggevende aanwijzingen geven. De verantwoordelijkheid daarnaar te handelen moesten zij de geloofsgemeenschap laten. Kardinaal De Jong huldigde een andere op-

⁷⁰ F. d'Haens, De Katholieke Werkgemeenschap in de Partij van de Arbeid en de politieke doorbraak, in: *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum*, 1974, pag. 61-64.

⁷¹ J. Bosmans, Het eenheidsgesprek tussen K.V.P., K.N.G. en K.N.P., 1952-1956, in: *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, jrg 25, 1983, pag. 49-52.

⁷² D'Haens, o.c., pag. 74.

⁷³ Manning, o.c., pag. 252.

vatting. Vanaf zijn ziekbed riep hij de Nederlandse katholieken op "één te blijven [...] om positief een christelijke maatschappij in Nederland op te bouwen". Geconfronteerd met dit spanningsveld neigde Alfrink er in die tijd toe zich heel nadrukkelijk te bemoeien met het eenheidsproces door precieze richtlijnen te geven.⁷⁴

Min of meer in verwarring door alle tegenstellingen slaagden de bisschoppen er niet in vóór 1953 een concept voor een herderlijke brief over de positie van de katholieken in de Nederlandse samenleving op tafel te krijgen. Wel raakten zij al discussiërend onder de indruk van de perfecte samenwerking tussen de Limburgse sociale organisaties, die klaarblijkelijk leidde tot een niet onbelangrijke invloed op het maatschappelijk leven. Zij besloten de Roermondse coadjutor Mgr H. Hanssen en de vicaris-generaal van het diocees, Mgr F. Feron, op te dragen samen met Dr A. Ariëns een concept op te stellen.

Hanssen en Feron waren niet ten onrechte trots op de samenwerking in Limburg. Zij waren echter tevens bezorgd over de tekenen van desintegratie die de veelbelovende ontwikkelingen dreigden te blokkeren.⁷⁵

Wat was er aan de hand?

Kort na de oorlog hadden de zes standsorganisaties, de K.A.B., de L.L.T.B., de L.K.W.V., de K.L.M.B., Adelbert en de Werknemende Middenstand in het diocees Roermond hun oude samenwerking hersteld. Zij traden opnieuw op als Diocesane Commissie van Samenwerking. Deze commissie fungeerde omstreeks 1950 letterlijk als het provinciaal welzijnsbestuur van Limburg. Er is op welzijnsterrein ternauwernood een thema denkbaar dat aan hun aandacht ontsnapte. Men bemoeide zich met de fabrieksarbeid van de gehuwde vrouw, het bibliotheekwerk, de seksuele voorlichting, de oprichting van volkshogescholen, levensscholen, het nijverheidsonderwijs, sociaal-charitatieve centra, de drankbestrijding, de werving van vrijwilligers voor de Bescherming Bevolking, de geestelijke volksgezondheid, de begeleiding van emigranten, de instelling van jeugdleden, het bejaardenwerk enzovoort. Alleen al in de jaren 1952-1954 kwam een veertigtal thema's aan de orde.⁷⁶

Deze bemoeienissen waren allerm minst negatief. Een eindeloze stroom voorzieningen werd krachtig gestimuleerd en vaak ook nog onder

⁷⁴ Bosmans, o.c., pag. 54 en 72.

⁷⁵ Manning, o.c., pag. 253-254.

⁷⁶ Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8 en 9, notulen van de vergaderingen gehouden tussen 01.01.1952 en 31.12.1954; *Ibidem*, 37 en 112, bijlagen bij de vergaderingen van de commissie, 1947-1955.

steund met financiële bijdragen. Op een of andere manier kwam steeds de standsgedachte in die initiatieven terug. Begin 1952 begon de Commissie van Samenwerking zich evenwel ernstig zorgen te maken over de volstrekt andere vorm van verkokering die in het maatschappelijk en cultureel werk gestalte begon te krijgen. Tussen de beide wereldoorlogen en in de eerste na-oorlogse jaren hadden diverse standsorganisaties, zoals de L.L.T.B., de K.A.B. en de K.L.M.B., zich intensief beziggehouden met het opzetten van activiteiten en in vele gevallen zelfs specifieke organisaties voor jongeren, vrouwen en bejaarden uit hun sector. Zo functioneerde er een Jonge Middenstand, een organisatie voor platelandsvrouwen en spande de arbeidersbeweging zich in iets te doen voor bejaarde arbeiders, om slechts enkele voorbeelden te noemen.

Het tot stand komen van instellingen voor alle maatschappelijke lagen, die provinciaal in plaats van diocesaan werkten ter behartiging van de belangen van jongeren, vrouwen en ouderen, deed de commissie vrezen dat de taak van de standsorganisaties op maatschappelijk en sociaal-cultureel terrein zou worden uitgehouden.⁷⁷ In bijzondere gevallen, zoals bij de oprichting van het Provinciaal Opbouworgaan (P.O.L.), de Katholieke Limburgse Emigratie Stichting en de oprichting van volkshogescholen, die het vormingswerk goeddeels overnamen, werd het probleem van functieverlies nog sterker gevoeld. Vaak zocht de Diocesane Commissie van Samenwerking een oplossing door een aantal bestuurszetels in de nieuwe organisaties te claimen en als tegenprestatie flink bij te dragen in de financiële tekorten van de instelling. In enkele gevallen streefde de commissie naar een beperking van de doelstellingen van de boreling. Zo mocht het opbouworgaan alleen blijven bestaan om de contacten met niet-katholieken en de overheid te verzorgen. Het P.O.L. mocht geen uitvoerend werk doen. Als er werk aan de winkel was, moest het P.O.L. het overdragen aan de standsorganisaties. Nauwgezet diende het P.O.L. te waken tegen vergaande bemoeienissen van de overheid met het maatschappelijk werk.⁷⁸

De leiding van het diocees verzette zich spoedig tegen dit streven naar exclusiviteit van de standsorganisaties op maatschappelijk terrein. Bij de bespreking van de statuten van de Katholieke Limburgse Emigratie

⁷⁷ Voorbeelden daarvan worden aangetroffen in de notulen van de Diocesane Commissie van Samenwerking van 11 februari 1952, 8 maart 1952 en 5 april 1952. Cfr. Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8, notulen.

⁷⁸ Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8, notulen van de vergadering van 12 januari 1952.

Stichting (K.L.E.S.) liet coadjutor Hanssen weten dat hij er zich van bewust was dat de standsorganisaties de ruggegraat vormden van dit werk. Hij zou graag zien dat het zo bleef, maar achtte het wel gewenst dat werd nagegaan in hoeverre ook andere richtingen bij de K.L.E.S. konden worden betrokken. Het bisdom zou node zien dat de Diocesane Commissie zich in deze aan exclusivisme bezondigde.⁷⁹ Daarmee werd de Diocesane Commissie haar belangrijkste wapen uit handen geslagen. Hoe moest de katholiciteit van het maatschappelijk en sociaal-cultureel werk worden bewaakt? Hoe kon de eenheid van de katholieken worden bewaard? Zou het nog mogelijk zijn een overheersende rol van de overheid te voorkomen?

Steeds vaker rezen dergelijke problemen. In juli 1952 constateerde de commissie dat een propagandist van de landelijke organisatie van volkshogescholen overal rondbazuinde dat interconfessionaliteit wezenlijk was voor het volkshogeschoolwerk. Geerlingshof dacht daar weliswaar anders over, maar diende de landelijke federatie wel te vragen haar medewerkers beter te instrueren.

Veel ernstiger waren de problemen rond de eenheid. Zij werden actueel als gevolg van de verkiezingsuitslag van 1952. Naar aanleiding daarvan vroeg voorzitter Karel Roncken de Diocesane Commissie of er niet iets moest worden gedaan tot behoud van de samenwerking in het Limburgse sociale leven en voor de eenheid van opvatting ten aanzien van allerlei problemen. Voor hem betekende dit dat de standsorganisaties meer greep moesten proberen te krijgen op de meningsvorming binnen de K.V.P. Het ongenoegen dat in brede kringen leefde over de steun die de K.V.P. gaf aan nivelleringsgedachten en over haar opschuiven in socialistische richting diende niet te worden geventileerd in polemieken in de kranten, maar door leidende figuren in de standsorganisaties te worden aangegrepen om hun invloed binnen de partij uit te oefenen.⁸⁰ Colsen stemde met die gedachte in. Hij definieerde het uitgangspunt: "In de katholieke maatschappijstructuur moeten wij ons ervan bewust zijn, dat het belang van het geheel samenvalt met dat van de delen". Dus concludeerde voorzitter Roncken: "Als de politieke eenheid nog waarde heeft – en wie zal dit willen ontkennen – is het noodzakelijk dat de standsorganisaties hecht samenwerken ... en hun invloed uitoefenen op

⁷⁹ Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8, notulen van de vergadering van 12 februari 1952.

⁸⁰ Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8, notulen van 04.09.1952. De commissie werd voorgezeten door de hoofdaalmoezenier van sociale werken, K. Roncken.

politiek terrein".⁸¹ Daar moest maar eens een brief over uitgaan. De Roermondse curie steunde deze gedachte niet in al zijn consequenties. De standsorganisaties moesten geen kandidaten gaan stellen en het heft in handen proberen te nemen. Hun onderlinge samenwerking was voortreffelijk en zeer prijzenswaardig: "Het evenwicht van de gerechtigheid gedreven door de liefde, zal als vrucht de vrede schenken, ook tussen de standsorganisaties onderling", was de wat cryptische conclusie van Mgr Hanssen.⁸² Daar moest het bij blijven. L.L.T.B.-voorzitter Mertens trok daaruit de conclusie dat de politieke bemoeienissen niet verder konden gaan dan handhaving van het oude vertrouwde Limburgse model. Dit hield in dat de standsorganisaties waren vertegenwoordigd in het kringbestuur van de K.V.P., zodat deze partij voeling had met de praktijk van het sociale leven.⁸³ Van de voorgenomen brief over de eenheid van de katholieken op sociaal en politiek terrein kwam niets.

Onmiddellijk daarna rees een nieuw probleem. De publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie legde de verantwoordelijkheid voor een harmonische sociale samenwerking bij de bedrijfstakken. Niet de standsorganisaties moesten daar leiding aan geven, betoogde Cassianus Hentzen, maar de vakgebonden organisaties van werkgevers en werknemers.⁸⁴ De beoogde sociale structuur dreigde geheel uiteen te vallen. Onmiddellijk kwam men in het geweer. Deskundigen werden samengeroepen. Pater Gerards en pater Dieteren kregen opdracht binnen zes weken een brochure te schrijven over de taak van stands- en vakorganisaties in de huidige tijd. Dieteren werd niet bereikt. Dus verscheen begin september 1953 een brochure van Gerards waarin hij het Limburgse standpunt voor de zoveelste keer uiteenzette. Sedert 1905 was steeds op hetzelfde aambeeld getamboureed: op maatschappelijk terrein lag de verantwoordelijkheid bij de standsorganisaties; op economisch terrein dienden zich de vakorganisaties te weren.⁸⁵ Sedert 1916 was er niets veranderd. Het gezag van aartsbisschop Alfrink werd ingeroepen om dit

⁸¹ Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8, notulen van 10.10.1952.

⁸² Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8, notulen van 14.11.1952.

⁸³ Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8, notulen van 02.03.1953.

⁸⁴ Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8, notulen van 20.07.1953.

⁸⁵ Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8, notulen van 05.09.1953; A. Gerards, *Stands- en vakorganisaties in de tegenwoordige tijd*, Heerlen 1953.

standpunt te onderstrepen. Hij had tegen de Utrechtse K.A.B. gezegd: "De diocesane bond heeft qua standsorganisatie zijn bestaansrecht en bestaansnut bewezen, zodat er geen aanleiding is om aan veranderingen te gaan denken".⁸⁶

In dezelfde vergadering waarin deze discussie met aartsbisschoppelijk gezag werd beslecht, kwam meteen weer een veel klemmender probleem aan de orde. De Rijksoverheid, in het bijzonder de Ministeries van Sociale Zaken en Maatschappelijk Werk, wilde de sociale vernieuwing naar zich toe trekken. Op het terrein van de volksgezondheid bijvoorbeeld wilde de Rijksoverheid geen vinger in de pap, maar in de pap zwemmen, zoals de voorzitter van de Middenstandsorganisatie, Koops, het uitdrukte. Soms was vergaande overheidsinvloed niet te vermijden: de gezinszorg was niet te financieren, omdat alleen gezinnen die echt hulp nodig hadden, bijdroegen aan het gezinszorgfonds. Men werd afhankelijk van Rijksbijdragen met als gevolg dat de overheid de zaak overnam.⁸⁷ Een ministerieel plan om een onderzoek te entameren hoe men de sociale structuur in het economisch ontwikkelingsgebied Noord-Limburg moest hervormen, deed de deur helemaal dicht. Nu kwam vooral de L.L.T.B. in het geweer. Zij vreesde dat de landbouwvoorlichtingsdienst zich niet langer zou beperken tot technische en economisch-landbouwkundige hulp, maar dat zij de hele mens in zijn bemoeienis wilde betrekken.⁸⁸ Al was Noord-Limburg ook een economisch noodgebied, daarom was het nog geen maatschappelijk en cultureel achterstandsgebied.⁸⁹ Men wendde alle invloed aan om het welzijnsonderzoek in Noord-Limburg binnen de eigen invloedssfeer te brengen.

Precies op het moment dat coadjutor Hanssen samen met Feron en Ariëns opdracht kreeg een mandement over de positie van de katholieke in het openbare leven van deze tijd te schrijven, dreigde het katholiek welzijnsbestuur van Limburg de grond onder de voeten te verliezen. De Diocesane Commissie van Samenwerking, met wier prachtige harmonie de bisschop nog kort geleden zijn ingenomenheid had betuigd,⁹⁰

⁸⁶ Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8, notulen van 17.10.1953.

⁸⁷ Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8, notulen van 20.02.1953.

⁸⁸ Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8, notulen van 17.10.1953.

⁸⁹ Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8, notulen van 20.01.1954.

⁹⁰ Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8, notulen van 14.11.1952.

werd met allerlei problemen geconfronteerd. Hanssen was daar voortreffelijk van op de hoogte. Hij ontving sinds lang ondershands van de secretaris de notulen.⁹¹ Hij las ze kennelijk nauwgezet. Soms nam hij zinsneden uit de notulen bijna letterlijk in het concept voor het mandement over, zoals de openingszin uit het eerste hoofddeel, die kennelijk de toets der kritiek niet kon doorstaan en door de bisschoppen uit het concept werd gelicht. Zij luidde: “De christelijke levensbeschouwing, beminde gelovigen, is totalitair. Wij moeten God dienen uit *heel* ons hart en met *al* onze krachten”. De coadjutor, die waarschijnlijk het grootste deel van de tekst zelf schreef – het concept in ieder geval pas aan Dr Ariëns liet lezen, nadat het aan de bisschoppen was aangeboden⁹² –, hield in de voorbereidingstijd voortdurend contact met enkele leden van de Diocesane Commissie van Samenwerking.

Geruime tijd spraken Roncken, Bemelmans en Speth elke zaterdag met Mgr Hanssen over maatschappelijke kwesties, overigens zonder dat de gesprekspartners duidelijk was dat het om de voorbereiding van een mandement ging.⁹³ Het wederzijds vertrouwen was groot. Nadat het concept aan de bisschoppenconferentie was voorgelegd, werd Roncken op pad gestuurd om samen met Mgr W.M.J. Koenraadt bij Magister Stokman en andere deskundigen commentaren te verzamelen en daarop toelichtingen te vragen.⁹⁴ Roncken beschikte ook zelf over een concept, leverde er commentaar op, maar vond er tegelijk heel wat gedachten in terug, die hijzelf kort tevoren in redevoeringen had geventileerd.⁹⁵

Het mandement was niettemin geen blauwdruk van de Limburgse samenwerking van de standsorganisaties of van het Limburgs model van welzijnsbestuur. Veeleer was het een antwoord op vragen waarmee de Diocesane Commissie van Samenwerking worstelde. Na het verschijnen was de commissie niet bepaald enthousiast over het resultaat. Het Katholiek Bureau voor Maatschappelijk en Cultureel Overleg, de landelijke koepel van de standsorganisaties, stelde voor gezamenlijk zijn vreugde uit te spreken over het verschijnen van het mandement. Daar

⁹¹ Mededeling van de heer L. Speth, secretaris van de Diocesane Commissie van Samenwerking tot mei 1953.

⁹² Manning, o.c., pag. 255.

⁹³ Mededeling L. Speth.

⁹⁴ Sociaal Historisch Centrum, EAN 641, Archief Roncken, 69, Stukken betreffende het mandement van de bisschoppen, 1954.

⁹⁵ Cfr. de rede van Roncken, gehouden voor de Katholieke Limburgse Middenstandsbond te Venlo op 29.04.1953, in Sociaal Historisch Centrum, Archief Roncken, 115.

ging men niet op in. Integendeel, Colsen waarschuwde tegen de door het mandement gepropageerde verzuiling. Zij zou er toe leiden dat in gemengde provincies de katholieken buiten spel werden gezet. Mertens onderschreef deze uitspraak. Hij meende dat de verzuiling juist de deur voor het humanisme open zette.⁹⁶ Wel was de commissie bereid zich loyaal op te stellen. Voorstellen van de K.A.B. om plannen van actie op te stellen en diverse verzoeken om de consequenties van het mandement nader te bestuderen, werden overgenomen.

De derde casus, die wij presenteerden, maakte duidelijk dat de sociale actie in Limburg, gericht op maatschappelijk en sociaal-cultureel werk, veel indruk had gemaakt. De hier gevolgde werkwijze lag mede aan de basis van het mandement. Essentieel is dat we hier niet hebben te maken met een vorm van public relations voor de eigen werkwijze, maar veel meer met een antwoord op de nieuwe vormen van verkokering, die het gevolg waren van de toenemende staatsbemoeyenis met het maatschappelijk leven, waardoor continuïteit en richting van de sociale actie werden aangetast. Om het te zeggen met de woorden van Romme op de Sociale Studieweek te Rolduc, in augustus 1954 uitgesproken: Het gevaar werd onderkend dat "de scheiding van Kerk en Staat zou uitlopen op een scheiding tussen de Kerk en de katholieke burgers van de Staat".⁹⁷ Daaruit spreekt een sterk groeiende bezorgdheid omtrent de mogelijkheden het subsidiariteitsbeginsel verder in de praktijk te brengen. De omstandigheden leken de Diocesane Commissie te dwingen tot een alles of niets keuze. Daarbij speelde overigens een rol, dat zichzelf na de oorlog teveel had gewild.

Conclusie

Drie voorbeelden werden uitgekozen om enkele fundamentele aspecten van de geschiedenis van de katholieke sociale actie in Limburg sedert het verschijnen van *Rerum Novarum* in 1891 ten tonele te voeren. Aan deze voorbeelden kan een zekere mate van willekeur niet worden ontkend. Min of meer toevallig bleken zij toegesneden op elk van de drie hoofdtaken, genoemd in de encycliek. Zij handelden achtereenvolgens

⁹⁶ Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 9, notulen 12.06.1954.

⁹⁷ *De Zuid-Limburger*, 04.08.1954, Knipsel bewaard in Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 112, Stukken betreffende de verschijning van het mandement in 1954.

over de noodzaak tot organisatie, over de specifieke taak van de Kerk en over de verhouding tussen Kerk en Staat door de vraag aan de orde te stellen, wie nu eigenlijk het voortouw moest nemen bij de hervorming van de samenleving in sociaal opzicht: de sociale organisaties, de kerkelijke overheid of het burgerlijk bestuur.

Het onderzoek dat werd uitgevoerd, maakte eens te meer duidelijk dat het katholieke sociale denken op de allereerste plaats een debat is geweest, een debat over waarden en normen met betrekking tot de inrichting van de samenleving,⁹⁸ een debat ook zonder einde. De leiding van de Kerk vervulde in dit debat een sturende functie, maar in de historische werkelijkheid is het katholieke sociale denken nooit een zuiver leerambtelijk denken geweest. Het kon en mocht dat ook niet zijn. Elke fout, elke teleurstelling, elke mislukking zou dan Christus zelf worden verweten.⁹⁹ De ontwikkelingen in het katholieke sociale denken kwamen tot stand in een wisselwerking tussen kerkelijke leiding, kerkelijke basis – in dit geval gevormd door de katholieke organisaties – en de sociaal-economische realiteit van het moment. Met dit laatste element wil ik de overigens voortreffelijk geformuleerde uitgangspunten uit de voordracht van R.J.J. Jeurissen uit 1990 aanvullen.¹⁰⁰ Naast elkaar functioneerden theologische opvattingen omtrent het mensbeeld, rechtvaardigheid, solidariteit en subsidiariteit én de maatschappelijke omstandigheden die dwongen tot een specifieke inkleuring van de sociale actie.

De discussie over de theologische uitgangspunten is tamelijk algemeen gevoerd. De onenigheid over de rol van vak- en standsorganisaties, die leidde tot het ontstaan van een Leidse en een Limburgse school, waarbij de één de economische aspecten van het sociale probleem naar de voorgrond haalde en de ander het accent legde op de maatschappelijke en sociaal-culturele noden, is een nationaal debat geweest dat veel gemeen had met discussies, gevoerd in Zwitserland, Duitsland, Frankrijk, België en Engeland. In al deze debatten speelde naast organisatorische uitgangspunten en persoonlijke inzichten omtrent de meest gewenste oplossing voor de sociale problemen ook steeds de positie van de Kerk ten opzichte van de Staat een rol.¹⁰¹

Heel anders was het gesteld met de mogelijkheden tot implementatie

⁹⁸ R.J.J. Jeurissen, *Katholiek sociaal denken: tussen ethiek en eigenbelang*, Voordracht Conventsconferentie d.d. 30.08.1990, z.pl. z.j.

⁹⁹ Van Gennip, o.c.

¹⁰⁰ Jeurissen, o.c., pag. 1.

¹⁰¹ Zie vooral Aubert, o.c., pag. 173-182.

van deze uitgangspunten. Daarin voeren regionale maatschappelijke en economische situaties de boventoon. Limburg verwierf zijn eigen plaats vermoedelijk door een heel bijzondere omstandigheid. In de tweede helft van de 19de eeuw ontwikkelde zich in deze provincie een emancipatiestreven dat veelkoppig was. Economisch had de provincie een flinke achterstand opgelopen, die moest worden ingehaald; in cultureel opzicht voelde men zich verwaarloosd. Het leek wel of alleen allochtonen in aanmerking kwamen voor de betere posities. Eindelijk wilde men wel eens wat waardering voor de eigen Limburgse inbreng zien.¹⁰² Dan was er de positie van de katholieke Kerk. Een religieus reveil werd dringend verlangd. In de Franse tijd was de rol van de pastoor teruggedrongen tot die van de bedienaar van de sacramenten en de voorganger bij de liturgievieringen. Geleidelijk probeerde hij zich daaraan te ontworstelen, uit de sacristie te ontsnappen en opnieuw een rol te spelen in het maatschappelijk leven.¹⁰³ Tenslotte waren er de sociale vraagstukken. De positie van boeren, arbeiders en middenstanders schreeuwde om verbetering.

Het viervoudig emancipatiestreven in Limburg dwong tot extra inspanningen op het terrein van welzijn en sociaal-cultureel werk. In dat opzicht vonden de standsorganisaties hier een gespreid bed. Specifieke sociaal-economische problemen versterkten hun positie. Het ontbreken van een gesloten arbeidsmarkt verhinderde tot 1914 een geïntegreerde aanpak en een afstemming met de opvattingen die op landelijk niveau leefden. Dat probleem speelde elk moment, zo ook in 1905. Onmiddellijk nadat een vertegenwoordiger van de Katholieke Sociale Actie had opgeroepen nu eindelijk ook in Limburg eens de richtlijnen van de Nederlandse bisschoppen te volgen, ontstond heftige commotie.¹⁰⁴ Totaal anders werd de toestand na augustus 1914, toen van de ene dag op de andere de grenzen met Duitsland en België dicht gingen. Op zichzelf aangewezen, diende Limburg zich te concentreren op behoud en versterking van de werkgelegenheid in eigen omgeving. De afzetproblemen, die het gevolg waren van de relatieve stijging van de waarde van de gulden ten opzichte van de Duitse mark en de Belgische frank, leverden tussen 1918 en 1925 al heel wat problemen op. In de jaren dertig werden deze moeilijkheden verergerd door een hevige wereldomspannende

¹⁰² J. Goltstein, Het ontstaan van het Limburgs chauvinisme in Sittard, in: *S.S.E.G.L.*, dl XXXI, 1986, pag. 1-77.

¹⁰³ Jansen, *Onderweg naar een nieuwe samenleving*, o.c., pag. 5-6.

¹⁰⁴ Dieteren, o.c., pag. 78-79.

economische crisis. Indachtig dat het om het welzijn van Limburg ging, dat in hoge mate bepalend was voor de kansen van de eigen sociale laag, zocht men gezamenlijk naar een oplossing die op de allereerste plaats het voortbestaan van de economische bedrijvigheid ten doel had. De groeiende samenwerking die in 1923 gestalte kreeg door de heroprichting van de diocesane Katholieke Sociale Actie beoogde het eigen karakter van de provincie en de ontplooiingskansen van elk der sociale groepen te verdedigen. Het systeem leidde tot een vorm van maatschappelijke verkokering volgens een indeling naar beroepscategorieën, zij het niet helemaal consequent, want in de dienstensector opereerden drie organisaties, de Middenstandsbond, Adelbert en de Werknemende Middenstand. De rol van de overheid werd zeer beperkt gehouden: de Staat mocht subsidiair optreden, dat wil zeggen zodra de organisaties er niet meer uitkwamen, en dat was eigenlijk nooit. Toen in de jaren vijftig eindelijk ook van Rijkswegewerk werd gemaakt van het welzijn, initieerden de ministeries een heel andere vorm van verkokering, nu langs functionele en categorale scheidslijnen. Dadelijk bleek dat de Kerk en de wereldlijke macht heel verschillend dachten over de mens en zijn geluk. De bijdrage van de initiërende organisaties werd sterk teruggedrongen. Zij speelden voortaan een ondergeschikte rol. Het emancipatorisch karakter van de sociale vernieuwing ging verloren. Van assimilatie was ternauwernood sprake. Veeleer hebben we te doen met een vorm van enculturatie: het opdringen van een uniform leefklimaat.

Heel bondig samengevat zou ik willen suggereren dat de sociale leer van de Kerk in hoge mate het statisch element in de regionale Katholieke Sociale Actie vertegenwoordigde. Zowel in *Rerum Novarum* als in de voordracht van Jeurissen uit 1990 zijn christelijk mensbeeld, rechtvaardigheid, solidariteit en subsidiariteit de sleutelwoorden. De dynamiek in de op toenemend welzijn gerichte actie is vooral aan de sociaal-economische omstandigheden te danken geweest. Die dwongen de katholieke sociale organisaties tot een hoge mate van flexibiliteit; tegelijk schiepen zij de mogelijkheid daadwerkelijk bij te dragen aan het welzijn. Het is begrijpelijk dat de pioniers van de katholieke sociale beweging daar lang trots op waren, maar het neemt niet weg dat het de hoogste tijd wordt nieuwe wegen in te slaan, aangepast aan de thans bestaande sociaal-economische omstandigheden.¹⁰⁵

¹⁰⁵ Op 3 november 1989 wees ook de bisschop van Roermond, Dr J.M. Gijzen, in een rede, getiteld "De sociale zorg, een altijd nieuwe opgave van de Kerk", hierop.